UO‘K 94(575.1):63"17/18"

XONLIKLAR DAVRIDA O‘ZBEKISTON HUDUDIDA QISHLOQ XO‘JALIGI: YER EGALIGI, SUG‘ORISH VA DEHQONCHILIK

Adizova Shohsanam Shohmahamat qizi[1]

[1]**Samarqand davlat universiteti magistranti**

adizovashohsanam94@gmail.com

Annotatsiya. Tezisda XVIII – XIX asrning ikkinchi yarmida Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklarida qishloq xo‘jaligining ahvoli tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilingan. Yer egaligi shakllari (amlok, mulk, mulki hurri xolis, vaqf), soliq va majburiyatlar tizimi, sug‘orish ishlarini tashkil etish hamda yetishtirilgan asosiy ekinlar tizimlashtirilgan. Uch xonlik qishloq xo‘jaligining umumiy va o‘ziga xos jihatlari qiyosiy ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: xonliklar, Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Qo‘qon xonligi, qishloq xo‘jaligi, yer egaligi, vaqf, xiroj, sug‘orish, mirob.

XVIII asr – XIX asrning ikkinchi yarmida hozirgi O‘zbekiston hududida uchta davlat mavjud bo‘lgan: Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklari [1]. Bu davlatlar iqtisodiyotining asosini qishloq xo‘jaligi tashkil etgan. Aholining katta qismi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullangan, davlat xazinasi ham asosan yer soliqlari hisobidan to‘ldirilgan [2]. Quruq va issiq iqlim sharoitida dehqonchilikni faqat sug‘orish orqali yuritish mumkin edi. Shuning uchun suv xo‘jaligini tashkil etish davlat siyosatining muhim yo‘nalishi hisoblangan [3].

Xonliklar davri agrar munosabatlari P. Ivanov [2], M. Abduraimov [4] va R. Nabiev [5], sug‘orish tarixi esa V. Bartold [3] va Ya. G‘ulomov [6] tomonidan o‘rganilgan, ammo bu ishlar ko‘pincha bitta xonlikka bag‘ishlangan. Uch xonlikni qiyosiy tahlil qilish dolzarbligicha qolmoqda.

Maqsad – xonliklar davrida qishloq xo‘jaligining asosiy jihatlarini, ya’ni yer egaligi, soliqlar, sug‘orish va dehqonchilik tarmoqlarini tizimlashtirish hamda uch xonlikning umumiy va o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash.

Manbalar sifatida mahalliy tarixiy asarlar [7], xorijlik sayyohlar qaydlari [8] va arxiv

hujjatlariga asoslangan tadqiqotlar [2; 4; 5; 6] olindi. Tarixiylik va xolislik tamoyillariga tayanib, qiyosiy-tarixiy, muammoviy-xronologik va tizimli tahlil metodlari qo‘llanildi.

1. Yer egaligi shakllari

Uch xonlikda ham yer egaligining bir xil asosiy shakllari mavjud bo‘lgan (1-rasm) [2; 4]. **Amlok yerlar** davlat mulki hisoblangan. Bu yerlarda ishlovchi dehqonlar davlatga xiroj to‘lagan. Xon yoki amir amlok yerlardan soliq yig‘ish huquqini xizmat evaziga amaldorlar va harbiylarga tanxo yoki suyurg‘ol sifatida berib turgan. **Mulk yerlar** xususiy egalikda bo‘lib, sotish, meros qoldirish va hadya qilish mumkin edi. **Mulki hurri xolis** soliqlardan ozod qilingan xususiy yer bo‘lib, odatda maxsus yorliq asosida berilgan. **Vaqf yerlar** daromadi madrasa, masjid, xonaqoh va boshqa diniy-xayriya muassasalariga ajratilgan va sotilmagan [4].

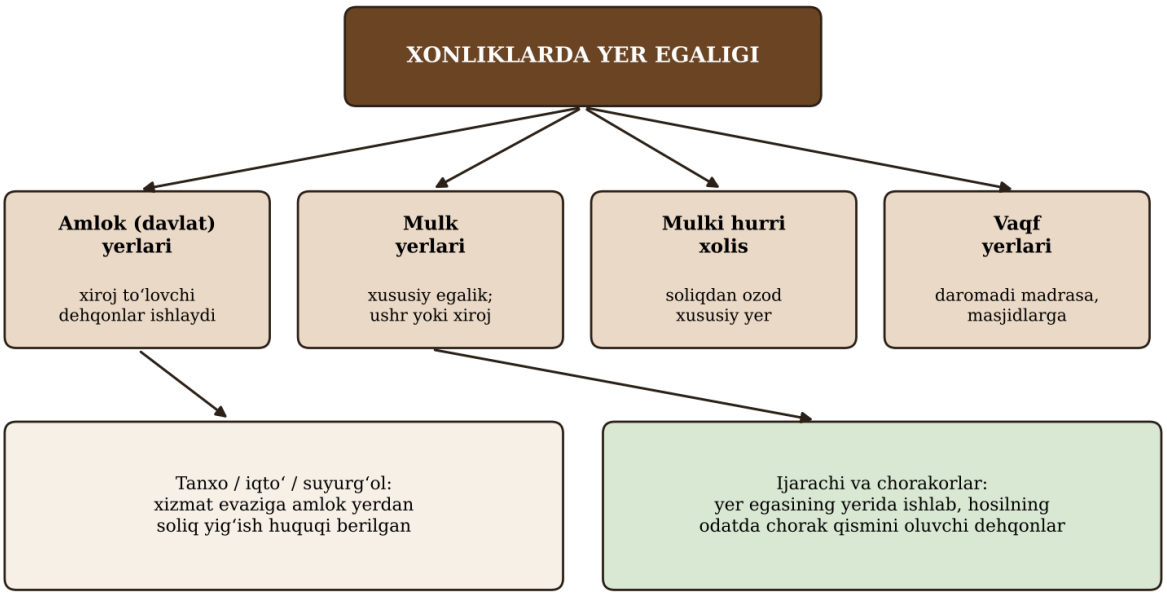

1-rasm. Xonliklarda yer egaligi shakllari tizimi

Yersiz va kam yerli dehqonlarning katta qismi ijarachi va chorakor bo‘lgan: chorakor yer egasining yerida ishlab, hosilning odatda to‘rtdan birini olgan, urug‘, ish quroli va ish hayvoni ko‘pincha yer egasiniki bo‘lgan [2; 5].

2. Soliq va majburiyatlar

Qishloq aholisi zimmasidagi asosiy soliq va majburiyatlar 1-jadvalda keltirilgan. Soliqlarning miqdori va undirish tartibi xonliklar va davrlarga qarab farq qilgan. Ko‘pincha

soliqlarga turli qo‘shimcha yig‘imlar ham qo‘shilgan [2; 4].

1-jadval

Xonliklarda qishloq aholisi zimmasidagi asosiy soliq va majburiyatlar

Soliq / majburiyat	Mazmuni	Undirilish shakli
Xiroj	Asosiy yer solig‘i, amlok va xiroj yerlardan olingan	Hosilning ma’lum ulushi, natura yoki pul shaklida
Ushr	Ayrim mulk yerlardan olinadigan “o‘ndan bir” soliq	Hosil ulushi
Tanobona	Bog‘, poliz va texnik ekinlar ekilgan yer maydoniga (tanobiga) solinadigan soliq	Asosan pul shaklida
Zakot	Chorva va savdo mollaridan olinadigan soliq	Chorva yoki pul shaklida
Qazuv, hashar	Kanal va ariqlarni qazish va tozalash, qurilish ishlari	Majburiy mehnat
Qo‘shimcha yig‘imlar	Soliq yig‘uvchilar va amaldorlar foydasiga turli to‘lovlar	Natura yoki pul shaklida

3. Sug‘orish tizimi

Sug‘orish ishlari ko‘p bosqichli tizim orqali boshqarilgan (2-rasm). Yirik kanallar qurilishi xon yoki amir buyrug‘i bilan amalga oshirilgan. Suv taqsimoti mirobboshi va miroblar tomonidan boshqarilgan. Ariqlarni qazish va har yili tozalash ishlari esa qishloq aholisining hashar va qazuv majburiyati orqali bajarilgan [3; 6]. Xiva xonligida dehqonchilik deyarli to‘liq Amudaryodan chiqarilgan kanallarga bog‘liq bo‘lgan. Ya. G‘ulomov Xorazm sug‘orish tarmog‘i qadimdan XX asrgacha uzluksiz rivojlanganini ko‘rsatadi [6]. Buxoro amirligi asosan Zarafshon suvidan foydalangan. Qo‘qon xonligida esa XIX asr boshlarida Farg‘ona vodiysida yangi yirik kanallar qazilib, sug‘oriladigan maydonlar kengaytirilgan [5].

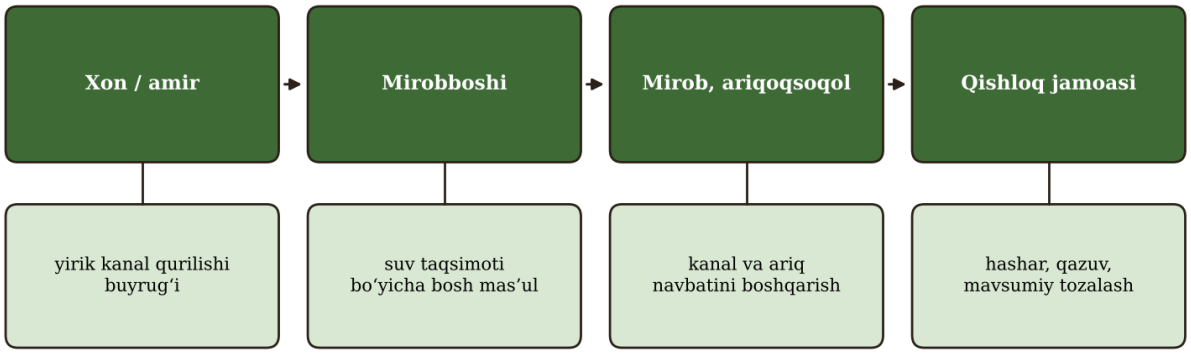

2-rasm. Xonliklarda sug‘orish ishlarini boshqarish tizimi

4. Dehqonchilik va chorvachilik

Uch xonlikda yetishtirilgan asosiy ekinlar va xo‘jalik tarmoqlari 2-jadvalda qiyosiy ko‘rsatilgan. Barcha xonliklarda g‘alla ekinlari, ya’ni bug‘doy, arpa va jo‘xori, asosiy o‘rinni egallagan. Ularning yonida sholi, paxta, beda, poliz ekinlari va bog‘dorchilik keng tarqalgan. Pillachilik ham muhim tarmoq bo‘lgan [2; 8]. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya bozoriga paxta eksporti oshgani sari paxta ekiladigan maydonlar ham kengaya borgan [1].

2-jadval

Xonliklar qishloq xo‘jaligining qiyosiy tavsifi

Ko‘rsatkich	Buxoro amirligi	Xiva xonligi	Qo‘qon xonligi
Asosiy suv manbai	Zarafshon, Qashqadaryo, Amudaryo havzasi	Amudaryo kanallari	Sirdaryo, Norin, Qoradaryo va soylar
Asosiy ekinlar	G‘alla, paxta, poliz, bog‘dorchilik	G‘alla, sholi, jo‘xori, poliz, beda	G‘alla, paxta, sholi, bog‘dorchilik, pilla
Chorvachilik	Qorako‘lchilik, dashtda ko‘chmanchi chorvachilik	Turkman va qoraqalpoq aholisi chorvachiligi	Tog‘ va tog‘oldi hududlarida yaylov chorvachiligi
O‘ziga xos jihati	Vaqf yerlari ulushining yuqoriligi [4]	Dehqonchilikning to‘liq kanal tarmog‘iga bog‘liqligi [6]	XIX asrda yangi yerlarni o‘zlashtirish, xon xo‘jaligining yirikligi [5]

Tahlil natijalari uch xonlik qishloq xo‘jaligining umumiy asoslari bir xil bo‘lganini ko‘rsatadi. Bular sug‘orma dehqonchilik, islom huquqiga asoslangan yer egaligi shakllari va natura shaklidagi soliqlarning ustunligidir. Bu umumiylik mintaqaning yagona tabiiy-iqtisodiy muhiti va umumiy huquqiy an’analari bilan izohlanadi [2; 3]. Shu bilan birga,

farqlar ham sezilarli bo‘lgan. Xiva xonligida dehqonchilik Amudaryo kanallariga to‘liq bog‘liq bo‘lgan, shu sababli suv uchun kurash va kanallarni saqlash davlatning asosiy vazifasiga aylangan [6]. Buxoro amirligida vaqf yerlarining katta ulushi diniy muassasalarning iqtisodiy qudratini oshirgan [4]. Qo‘qon xonligida esa XIX asrda yangi yerlarni o‘zlashtirish va xon xo‘jaligining kengayishi kuzatilgan [5].

Ko‘p sonli soliq va yig‘imlar, og‘ir majburiy mehnat va yersiz dehqonlarning chorakorlikka qaramligi dehqon xo‘jaligi rivojini cheklagan. Ichki urushlar davrida kanallarning qarovsiz qolishi sug‘oriladigan yerlarni qisqartirgan [2; 3]. Bu omillar Rossiya imperiyasi bosqini arafasida xonliklar iqtisodiy zaifligining sabablaridan biri bo‘lgan.

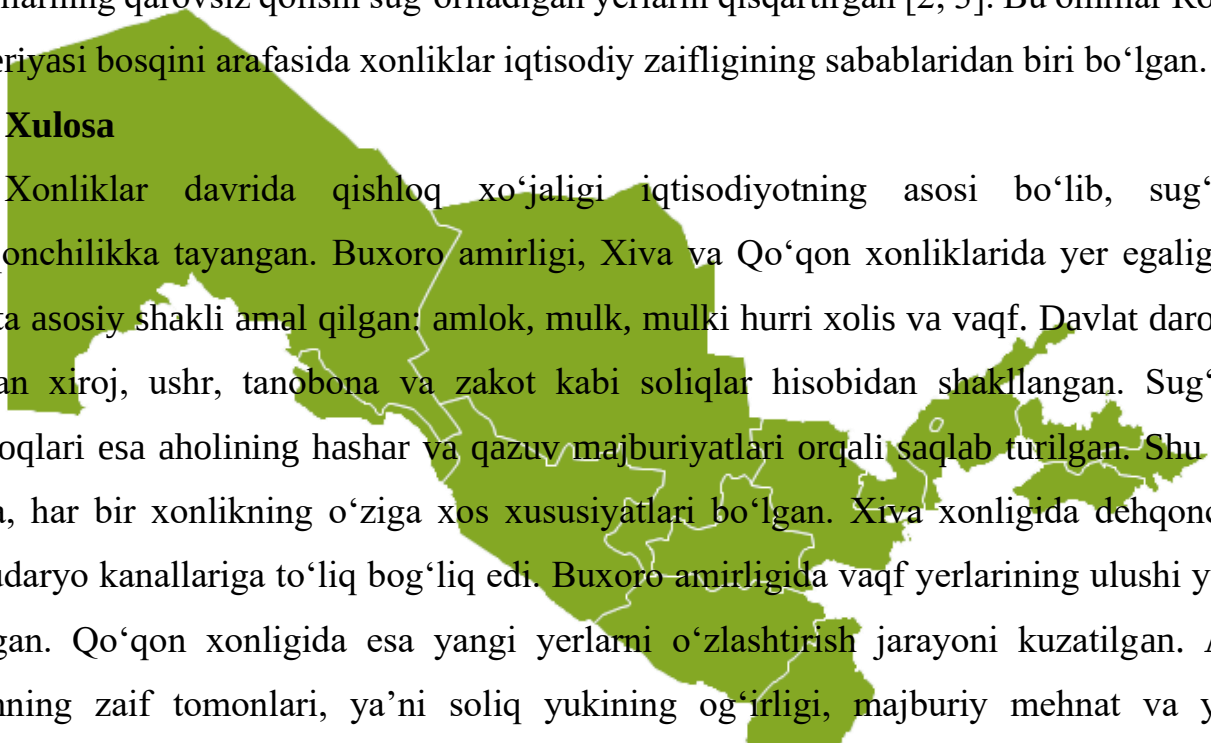

Xulosa

Xonliklar davrida qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotning asosi bo‘lib, sug‘orma dehqonchilikka tayangan. Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklarida yer egaligining to‘rtta asosiy shakli amal qilgan: amlok, mulk, mulki hurri xolis va vaqf. Davlat daromadi asosan xiroj, ushr, tanobona va zakot kabi soliqlar hisobidan shakllangan. Sug‘orish tarmoqlari esa aholining hashar va qazuv majburiyatlari orqali saqlab turilgan. Shu bilan birga, har bir xonlikning o‘ziga xos xususiyatlari bo‘lgan. Xiva xonligida dehqonchilik Amudaryo kanallariga to‘liq bog‘liq edi. Buxoro amirligida vaqf yerlarining ulushi yuqori bo‘lgan. Qo‘qon xonligida esa yangi yerlarni o‘zlashtirish jarayoni kuzatilgan. Agrar tizimning zaif tomonlari, ya’ni soliq yukining og‘irligi, majburiy mehnat va yersiz dehqonlarning qaramligi, xonliklarning XIX asrdagi iqtisodiy zaifligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar royxati

1. Bregel Y. An Historical Atlas of Central Asia. – Leiden; Boston: Brill, 2003.

2. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.). – М.: Изд-во восточной литературы, 1958.

3. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. – СПб., 1914.

4. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI – первой половине XIX века. Т. 1–2. – Ташкент: Фан, 1966–1970.

5. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства (феодальное хозяйство Худояр-

хана). – Ташкент: Фан, 1973.

6. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времён до наших дней. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1957.

7. Mulla Olim Maxdumxo‘ja. Turkiston tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008.

8. Vámbéry A. Travels in Central Asia. – London: John Murray, 1864.

